

AURELIO DE SANTOS OTERO, *Das kirchenslavische Evangelium des Thomas, Patristische Texte und Studien, Band 6.* Walter de Gruyter & Co, Berlin 1967, str. 1—193.

Svoj najnoviji rad s područja apokrifne literature posvetio je de Santos Otero, već poznat po svom interesu za tu staru literarnu vrstu, crkvenoslavenskom Tominu evanđelju čiju je problematiku vrlo studiozno, temeljito i svestrano obradio.

U vezi s ciljem koji si je postavio, tj. da utvrdi prvotni tekst crkvenoslavenskog Tomina evanđelja, autor je u prvom dijelu svoje radnje (str. 1—34), koju je podijelio u četiri poglavlja, uspio riješiti neka od osnovnih i ključnih pitanja tog apokrifnog evanđelja. To je u prvom redu problem njegova porijekla. Ispravljajući zaključivanja Jacimirs-koga, prema kojemu se u osnovi csl. teksta bugarske redakcije Tomina evanđelja što ga je on otkrio i objavio (*Из славянскихъ рукописей. Тексты и замѣтки. Ученыя записки Императорск. Москов. Университета. Отд. Истор.-Филол.* 24, Москва 1899, 139—143) nalazi prijevod s grčkoga koji je neovisan od onoga u drugim slavenskim tekstovima, de Santos Otero je pokazao da su svi slavenski tekstovi Tomina evanđelja potekli iz jednog prijevoda. Svoje dokaze o zajedničkom porijeklu svih slavenskih tekstova Tomina evanđelja de Santos osniva u prvom redu na jednoznačnim pogrešnim prijevodima, koji isključuju mogućnost postojanja dvaju ili više prijevoda, te na zajedničkom ponašanju cjelokupnog slavenskog materijala prema grčkom predlošku. Za jedno i drugo autor donosi obilan i nedvojbjen dokazni materijal. Takvi su primjeri, da navedemo samo neke od onih koje autor donosi na str. 6—8, izraz *razboiniče*, potvrđen u svim slavenskim tekstovima¹ do kojega je očito došlo kod prevođenja pogrešnim rastavljanjem grčkog adverbа *μάλιστα* koji je prevodilac pročitao kao vokativ *ληστά*, zatim pridjev *izbrapъny* koji svi slavenski tekstovi donose uz Tomino ime nasuprot grč. *φιλόσοφος* itd.

Pošto je utvrdio zajedničko porijeklo slavenskih tekstova Tomina evanđelja, autor je posvetio nekoliko stranica (8—12) problemu slavenskih varijanata te uspio pokazati da se većina varijanata dade svesti na tzv. »materijalna« odstupanja, tj. na razlike koje su nastale uslijed različite ortografije ili paleografskih osobina rukopisa te prema tome nemaju nikakve dokazne moći protiv gore utvrđene činjenice. Međutim, u teksto-

¹ Potvrdu za taj izraz nalazimo i u jednom, dosad neobjavljenom, hrvatskoglagoljskom fragmentu Tomina evanđelja koji autor nije upotrijebio kod svojih istraživanja očito ne znajući za nj. Fragment je naime tek nedavno identificirao i opisao prof. Vj. Stefanić u Glagoljskim rukopisima JAZU, I dio, Zagreb 1969, str. 51.

vima se mogu konstatirati i varijante koje predstavljaju stvarna odstupanja, no i te varijante, koje se uglavnom odnose na konkretne događaje i stvari i većinom su narodnog karaktera, mogu se lako protumačiti — kako je to pokazao autor — pisarevim zahvatima koje je donekle uvjetovala i njegova životna sredina. Osim toga autor je utvrdio da na tim mjestima, gdje i razne druge verzije Tomina evanđelja obiluju bogatstvom izraza, naši slavenski tekstovi pokazuju izvjesne crte tipične za csl. verziju te ne može biti sumnje da su svi slavenski tekstovi potekli iz jednog zajedničkog izvora.

U daljnjem odjeljku (str. 12—18) autor se pozabavio razvojnim crtama u tradiciji slavenskog Tomina evanđelja, u prvom redu razvojem govornih i stilističkih pojava te prevodilačkom tehnikom slavenskog prevodioca koja je mnogostruko utjecala na tok razvoja slavenskog Tomina evanđelja. Kao jedan od faktora tog razvojnog procesa de Santos uzima mišljenje da su slavenski prevodilac i možda prvi prepisivači bili pripadnici izvjesnog vjerskog strujanja — vjerojatno bogumilstva. U tom pitanju autor se očito oslanja na stariju literaturu (isp. str. 20) koja ličnost popa Jeremije povezuje s postanjem bogumilstva pa prema tome i apokrife koji su pod njegovim imenom ušli u najstariji slavenski (Pogodinski) indeks iz XIV st., među njima i Tomino evanđelje, pripisuje bogumilskoj intervenciji. Međutim, najnovija istraživanja ne samo da su uklonila popa Jeremiju iz historije bogumilstva,² nego je i unutrašnja analiza slavenskog Tomina evanđelja, koju je proveo Turdeanu, kao i za mnoge druge apokrife koji su se pripisivali bogumilima pokazala da nema posebnog razloga smatrati Tomino evanđelje produktom bogumilske prevodilačke i literarne djelatnosti.

Slijedeće i najvažnije pitanje iz historije csl. Tomina evanđelja koje je autor pokušao da riješi (str. 19—36) i kojemu su vodila sva dosadašnja istraživanja, jest pitanje vremena postanja csl. prijevoda. U nedostatku vanjskih svjedočanstava, od kojih se kao jedino može uzeti prisustvo Tomina evanđelja u Pogodinskom indeksu iz XIV st., autor je za rješenje tog pitanja bio upućen na argumente unutrašnje kritike slavenskog materijala. U tu svrhu on je svaki od 5 poznatih csl. tekstova Tomina evanđelja, među kojima su predstavljene pojedine redakcije staroslavenskog jezika (osim hrvatske), temeljito proučio s jezične strane, ocijenio ga kao prijevod odnosno prijepis i utvrdio njegovo mjesto u historiji csl. Tomina evanđelja. Kako bi se dobio što sigurniji odgovor na postavljeno pitanje i cjelovitija slika o csl. Tominu evanđelju, bit će potrebno uzeti u razmatranje i spomenuti hrvatskoglajolski fragmenat tog apokrifa pa ga izdajemo u ovom broju. Za sada možemo samo reći da analiza tog fragmenta uglavnom potkrepljuje neke de Santosove zaključke. Tako, s jedne strane, potvrđuje autorovu tezu o zajedničkom porijeklu svih slavenskih tekstova, a s druge strane, vrlo stara jezična struktura glajolskog fragmenta daje jedan argumenat više za veliku starinu slavenskog prijevoda. Njegovo, naime, postanje autor stavlja u kraj X ili

² Isp. E. Turdeanu, *Apocryphes bogomiles et apocryphes pseudo-bogomiles*, *Revue de l'histoire des religions* t. 138, Paris 1950, i J. Šidak, *Problem popa Bogumila u suvremenoj nauci*, *Slovo* 9—10, Zagreb 1960, 193—197.

početak XI st., i to u Bugarsku jer, kako je to autor pokazao na temelju prethodnih izvoda, cijela rukopisna tradicija pokazuje na bugarski predložak. S tim zaključcima možemo se posve suglasiti, samo smatramo nepotrebnim povezivanje postanja csl. prijevoda s bogumilstvom. Ostali se zaključci odnose na predložak slavenskog prijevoda za koji autor sasvim opravdano zaključuje da predstavlja takvu grčku redakciju Tomina evanđelja koja je bila u optičaju u XI stoljeću. Na kraju je autor još grafički prikazao međusobne odnose slavenskih tekstova te time vrlo korisno zaključio svoja izlaganja o postanju csl. prijevoda Tomina evanđelja.

Posebno je vrijedan pažnje drugi dio knjige (str. 57—116) u kojemu je autor na temelju slavenskog materijala pokušao utvrditi prvotni csl. tekst Tomina evanđelja i dati njegovu rekonstrukciju. Tako rekonstruirani tekst, za čiju je osnovu uzeo ćirilski tekst Jacimirskoga za koji je utvrdio da najvjernije odražava izvorni crkvenoslavenski prijevod, autor, na žalost, ne donosi u jeziku njegova originala, nego samo u njemačkom prijevodu. Uz prijevod dao je autor veoma obilan i neobično dragocjen kritički aparat. Varijante iz csl. tekstova donosi u njihovu originalnom obliku i u latiničkoj transliteraciji koju su autoru, vjerojatno, diktirali praktični razlozi. Međutim, upravo zbog toga što autor, kao što je pravilno, varijante donosi na crkvenoslavenskom, bilo bi potrebno da je uz prijevod donio i crkvenoslavenski tekst, kako bi se varijante mogle pratiti bez stalne upotrebe izdanih tekstova, na čemu bismo autoru bili veoma zahvalni.

Mi se ovdje ne kanimo posebno zadržavati na pitanju pojedinih varijanata za koje smatramo da ih je autor dovoljno proučio i definitivno riješio, nego želimo dati samo nekoliko neznatnih primjedaba na neke autorove zaključke. Tako autor na str. 40 u bilj. 1 pokušava razlike u godinama koje pojedini slavenski rukopisi pridaju dječaku Isusu (gl. II, 1) protumačiti sličnošću ćirilskih slova kojima je označena brojna vrijednost. Međutim, te bi se razlike mnogo lakše i pouzdanije mogle protumačiti kao pogreške koje su nastale kod prenošenja teksta iz glagoljskog pisma na ćirilsko, što bi ujedno bio indicij za pretpostavku da je prvotni csl. tekst bio pisan glagoljicom, a to bi također govorilo za veliku starinu prvotnog slavenskog teksta. Naime u rukopisu Jacimirskoga Isusova je dob označena s četiri godine, dok je u Lavrova i Speranskoga, u skladu s grčkim originalom, govor o pet godina, a kod Novakovića i u ukrajinskim tekstovima o dvije godine. Razlika između prve dvije grupe može se objasniti mehaničkim prenošenjem glagoljske brojne vrijednosti, gdje slovo *d* označuje broj 5, u ćirilsku, gdje se isto slovo upotrebljava za oznaku broja 4. Slično bi se mogla protumačiti i razlika u zadnjoj grupi. Ako naime pretpostavimo da je direktni predložak prvoga prijepisa iz kojega su potekli srpski tekst Novakovića i ukrajinski tekstovi bio glagoljski, onda lako možemo zamisliti da je pisar kod površnog čitanja zamijenio glagoljska slova *d* (= 5) i *v* (= 3), koja su međusobno mnogo sličnija nego ćirilsko *e* (= 5) i *v* (= 2), i dosljedno tomu prenio slovo *v* u ćirilicu, gdje ono ima vrijednost broja 2. Ovakvo se rješenje može primijeniti i na sličan slučaj u gl. VI, 5 (str. 79, bilj. 53) gdje svi slavenski, kao i grčki rukopisi govore o pet godina, osim Hludovljeva srpskog teksta u

kojem se spominju *tri* godine, samo što u tom slučaju treba pretpostaviti da je pisar, prenoseći iz glagoljice u ćirilicu, mehanički preuzeo glagoljsku brojnu vrijednost slova *v* (= 3).

U kojoj mjeri i glagoljski fragmenat potvrđuje tačnost nekih de Santosovih zaključaka o pojedinim čitanjima u slav. tekstovima, pokazat ćemo drugom prilikom, a ovdje ćemo si dozvoliti još samo jednu napomenu uz bilj. 12 na str. 85. Tamo je, naime, autor izrazio sumnju da oblik *tvorje*, koji je potvrđen samo u ruskom tekstu Speranskoga, predstavlja particip prezenta, te je pretpostavio da je taj oblik u stvari skraćunica za imperfekt *tvorjaše*. Međutim, za takvo tumačenje nema nikakvog opravdanja, tim više što je i u glagoljskom fragmentu na tom mjestu potvrđen particip *tvorēi*.

Na kraju bismo htjeli dati još samo jednu sitnu opasku uz varijante što ih autor donosi pod br. 9 na str. 137. Radi se naime o onom mjestu iz XIX gl. gdje je govor o tom kako su Josip i Marija, vraćajući se iz Jeruzalema, tek nakon dan hoda opazili da među njima nema dječaka Isusa. To je mjesto u slavenskim rukopisima prilično korumpirano pa tako jedino srpski tekst što ga je izdao Novaković ima ispravno prema grčkom *putiš̄bstvija dn̄n̄ jedin̄b*, dok srpski tekst Hludova ima *po tri dni*, a srpski tekst Lavrova čak *ñ dn̄i* (= 50). Slovo *n* u posljednjoj varijanti pročitao je de Santos pogrešno kao *i*, što se uostalom lako može dogoditi pored sličnosti ćirilskih slova *n* i *i*. Međutim, za autorovu pretpostavku da bi se u tom slučaju radilo o kratici za riječ *puti* nema nikakve realne podloge ni opravdanja. Možda bi se to mjesto dalo protumačiti pretpostavkom da je ono u predlošku bilo prilično istrošeno i nečitljivo te se od riječi *jedin̄b* sa sigurnošću moglo pročitati samo slovo *n*, koje je onda pisar ili možda izdavač, bez razmišljanja, uzeo kao broj.

Čitavo treće poglavlje (str. 147—171), koje nosi naslov *Auf den Spuren der griechischen Vorlage*, posvetio je autor rješavanju vrlo važnog pitanja grčkog predloška. Poznato je naime da su grčki rukopisi Tomina evanđelja vrlo loše tradirani i malobrojni, te da najstariji sačuvani rukopisi datiraju tek iz XV stoljeća. Ta činjenica dovela je neke istraživače u zabludu te je stvorena hipoteza, koju je zastupao P. Peeters, o sirsom porijeklu grčkog Tomina evanđelja. Tu je hipotezu de Santos odbacio kao sasvim neosnovanu, i dokazao prvenstvo grčke redakcije. Glavno uporište svoje argumentacije nalazi de Santos u csl. verziji, koja je, kako je to autor već ranije utvrdio, prevedena s grčkoga te svjedoči o postojanju stare grčke redakcije Tomina evanđelja prema kojoj je najkasnije u XI st. nastao csl. prijevod. To isto potvrđuje i grčki tekst što ga je g. 1927. otkrio i objavio A. Delatte. Naime, svi raniji zaključci o sekundarnosti grčke redakcije temeljili su se uglavnom na redakciji što je donosi Tischendorf u svom izdanju *Evangelia Apocrypha*. Međutim, Delatteovo otkriće pokazalo je da se u tom slučaju radi o kasnijoj i skraćenoj preradi pune redakcije Tomina evanđelja, kakvu predstavlja Delatteov tekst. Osim toga, činjenica da se csl. prijevod gotovo potpuno poklapa s Delatteovim grčkim tekstom, o čemu najrječitije govori obilan usporedni materijal što ga je autor donosio u toku svojih izlaganja, govori da je već u starini morao postojati grčki predložak bliz Delatteovu tekstu s kojeg je Tomino evanđelje prevedeno na slavenski. Na osnovu

svega toga autor je zaključio da nema razloga sumnjati, barem dok se ne nađu novi tekstovi, u grčko porijeklo Tomina evanđelja.

Svoja traganja za izvorima grčke tradicije Tomina evanđelja okrunio je autor rekonstrukcijom grčkog originala koji je bio u osnovi csl. prijevoda. Svoju rekonstrukciju dao je de Santos — obratno od rekonstruiranog csl. teksta — na izvornom grčkom jeziku. Taj teški i smjeli pothvat izvršio je autor na osnovi već postojećeg grčkog materijala, a uz pomoć csl. prijevoda koji se pokazao i ovdje, kao i u mnogo drugih slučajeva kad je originalni tekst slabije tradiran od njegova csl. prijevoda, od neprocjenjive vrijednosti.

U četvrtom i posljednjem poglavlju (Zur Problematik des Kindheits-evangelium des Thomas, str. 172—184) proučio je de Santos Tomino evanđelje s njegova teološkog aspekta te upozorio na neke gnostičke crte koje su se uspjele sačuvati u ovom naoko neškodljivom apokrifu i nakon vjekovnih čišćenja njegova sadržaja od natruha gnostičke nauke kojom je prvotno bio apokrif obojen.

Na kraju je autor još jedanput rezimirao sve rezultate svojih istraživanja Tomina evanđelja (str. 185—186) te kao dopunu kritičkom aparatu donio vrlo koristan registar csl. riječi (str. 187—193) uz koje je dao i njihovu grčku paralelu.

Kao zaključak možemo reći da je de Santos Otero ovim svojim djelom dao doista vrijedan prilog proučavanju slavenskih apokrifa te pokazao s koliko ozbiljnosti, savjesnosti i naučne akribije treba pristupiti poslu na tom još dosta slabo i nekritično obrađenom polju starije slavenske literarne baštine.

Biserka Grabar

Словарь-справочник «СЛОВА О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ», составитель В. Л. Виноградова, под редакцией действ. чл. АН Лит. ССР В. А. Ларина, Б. Л. Богородского, чл.-корр. АН СССР Д. С. Лихачева; издательство «Наука» (АН СССР ИРЛИ — Пушкинский Дом), Москва — Ленинград, вып. 1, 1965, вып. 2, 1967.

Zahvaljujući radu arheografskih ekspedicija broj spomenika stare ruske književnosti povećava se iz dana u dan. Potrebe što ih nameće proučavanje stare ruske književnosti kao i historijske gramatike ruskoga jezika zahtijevaju i postojanje rječnika staroruskoga jezika. Pri tom se takvu rječniku postavljaju zahtjevi od književnosti koji su različiti od onih koje ima historijska gramatika. Posao što ga je u svoje vrijeme započeo Izmail Ivanovič Sreznjevski, nažalost, nije bio završen. Njegovi »Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka«, premda su objavljeni samo kao građa kao što to veli i sam naslov, još uvijek služe kao nezamjenljiv priručnik pri proučavanju staroruske leksike i čitanju djela stare ruske književnosti. Novi rječnik staroruskoga jezika, na kojem radi grupa istaknutih sovjetskih stručnjaka na čelu s dopisnim članom AN SSSR, profesorom MGU, R. I. Avanesovom, tek je u počet-